

Översigt

BISMARCK: »KERNEN« I DEN TYSKE »REICHSGRÜNDUNGSLITTERATUR«

AF

OTTO RÜHL

Problemerne omkring Tysklands politiske samling i 1870/71 har været og er stadig genstand for en ivrig forskning. Der findes en fantastisk mængde litteratur og selv de mindste spørgsmål er blevet behandlet i bøger og artikler i de sidste hundrede år. Men efter min opfattelse er det berettiget at tale om en vis »kerne« i denne tyske »Reichsgründungslitteratur«, med det til fælles, at disse værker har fået blivende værdi for det historiske billede af Bismarcks samling af Tyskland. Denne artikel vil give en oversigt over de historikere, der udgør denne »kerne«; den slutter med Theodor Schieder, idet jeg ved en senere lejlighed håber at kunne give en oversigt over den nyere, vest- og østtyske forskning.

De nationale historikere

At *Heinrich von Sybel* her må nævnes som den første er vel indiskutabelt. Han er førstehandsvidne til flere af de begivenheder, han beskriver. Han var født i Düsseldorf i 1817,¹ blev 1844 professor i Bonn og året efter i Marburg. Under revolutionen i 1848 var han medlem af Forparlamentet i Frankfurt,² derpå af stænderforsamlingen i Kurhessen og af Erfurter-parlamentet i 1850. Da enhedsbestræbelserne igen i 1850'erne efter reaktionen satte igang, sluttede Sybel sig til kredsen omkring »Deutscher Nationalverein«, og han tilhørte den lille gruppe af »kleindeutsche« akademikere i München, hvor han var professor 1856–1861.³ I 1862

¹ Hellmut Seier, Die Staatsidee Heinrich von Sybels in den Wandlungen der Reichsgründungszeit 1862/71. Historische Studien, Heft 383. Lübeck-Hamburg 1961, s. 8.

² Hellmut Seier, Heinrich von Sybel. Deutsche Historiker, udg. af H. U. Wehler, Bd. 2, Göttingen 1971–72, s. 27. – Georg G. Iggers: Deutsche Geschichtswissenschaft. München 171, s. 152.

³ Egmont Zechlin, Die Reichsgründung. Frankfurt/M.–Berlin 1967, s. 54; Theodor Schieder, Die kleindeutsche Partei in Bayern in den Kämpfen um die nationalen Einheit 1863–1871. München 1936, s. 25; Heinrich von Srbik, Deutsche Einheit. Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz II. München 1935, s. 382; W. Goetz, Die bairische Geschichtsforschung im 19. Jahrhundert. HZ 138/1928, s. 279–96.

blev han medlem af det preussiske »Abgeordnetenhaus« og var dér de næste to år i opposition mod ministerpræsidenten, Otto von Bismarck. I 1864 skete der en temmelig brat ændring i hans politiske holdning, og han nedlagde sit mandat, bl. a. på grund af sygdom.⁴

Da Heinrich von Sybel igen indtræder på den politiske scene, sker det som overbevist Bismarck-tilhænger. Han blev medlem af Den konstituerede Rigsdag i Det nordtyske Forbund⁵ og støttede dér Bismarcks forfatningsudkast. Endelig betragtede han Reichsgründung som afslutningen på en epoke og som opfyldelsen af alle de håb og drømme, han havde næret. Kendte er de ord, han skrev til historikeren Hermann Baumgarten d. 27. jan. 1871, efter at riget var samlet: »Was zwanzig Jahre der Inhalt alles Wünschens und Strebens gewesen, das ist nun in so unendlich herrlicher Weise erfüllt! Woher soll man in meinen Lebensjahren noch einen neuen Inhalt für das weitere Leben nehmen?«⁶ Få år senere overdrog Bismarck så sin gamle politiske modstander, der nu var generaldirektør for det Preussiske Statsarkiv,⁷ at skrive historien om Tysklands samling.

Sybel kaldte sit værk »Die Begründung des Deutschen Reiches durch Wilhelm I«, og han tilegnede værket »Dem Andenken Kaiser Wilhelms I. in Ehrfurcht und Dankbarkeit«. Allerede i denne titel aner man noget om hans holdning. Bd. I kom i 1889, året efter, at den gamle kejser var død. Sybel var som alle de national-liberale tilhænger af det preussiske monarki. Under forfatningskampen i 1862–63 havde han altid holdt kongen ude fra sine angreb på regeringen; han synes at have undskyldt ham og lagt al skyld for krisen på ministre, hvad der får kongen til at fremtræde som en statsretslig ignorant, der ikke mærker noget til de retsbrud, som ministre forleder ham til.⁸ Sybel er den eneste, der drager Wilhelm I. så stærkt frem, at han figurerer i titlen, men det svarer ikke til den rolle, han ifølge Sybel faktisk spillede.

Værket har en undertitel, der er meget væsentlig – ja, afgørende – for, hvordan vi skal bedømme dets værdi. Det er nemlig skrevet »Vornehmlich nach den preussischen Staatsacten«. Det er Bismarck selv, der den 19. marts 1881 havde givet ham tilladelse til at benytte disse.⁹ Han bygger desuden ifølge sine egne oplysninger på mundtlig overlevering fra »an den Ereignissen mitwirkenden oder ihnen nahestehenden Personen« og på kilder fra Hannover, Kurhessen og Nassau. Det er således det preussiske billede af begivenhederne, man møder hos Sybel. Og dette bekræfter han selv i sin indledning: »An keiner Stelle des Buches habe ich meine preussischen und nationalliberalen Überzeugungen zu verläugnen gesucht.«¹⁰ Dette citat giver meget tydeligt den preussiske skoles mening om objektiv historieskrivning. Og det kan yderligere underbygges med et citat fra en artikel om nyere tysk historieskrivning, Sybel skrev i 1856, hvor han med glæde konstaterer: »Jeder

⁴ Seier, Staatsidee, s. 145.

⁵ Seier, Sybel, s. 27.

⁶ J. Heyderhoff & P. Wentzcke, Deutscher Liberalismus im Zeitalter Bismarcks, Bonn-Leipzig 1925, s. 494.

⁷ Erich Eyck, Bismarck I–III. Zürich 1941–44. Bd. I, s. 461; Seier Sybel, s. 25.

⁸ Seier, Staatsidee, s. 103.

⁹ Sybel, anf. arb. I, Vorwort s. XI.

¹⁰ Sst. I, Vorwort s. XIII.

Historiker, der in unserer Literatur etwas bedeutete, hatte seitdem seine Farbe; es gab religiöse und atheistische, protestantische und katolische, liberale und conservative, es gab Geschichtsschreiber von allen Parteien, aber es gab keine objektiven, unparteiischen, blut- und nervenlosen Historiker mehr«. ¹¹

Spørgsmålet er så, om Sybel kan bruges som et værk til det officielle preussiske syn på begivenhederne. Det må bl. a. afhænge af hans kildebrug, og her er problemet, hvorvidt Sybel havde adgang til alle preussiske kilder. Her er det nemmest at starte med de to sidste bind, der dækker perioden 1866–1870 og udkom i 1894. Da var Sybel nemlig nogle måneder efter Bismarcks tilbagetræden blevet frataget tilladelsen til at bruge det preussiske udenrigsministeriums akter. ¹² Disse bind er derfor kun skrevet på grundlag af dels anden litteratur, dels egne oplevelser og hvad andre har fortalt. Sybel kan selv have været førstehåndsvidne til forhandlingerne i Den nordtyske Rigsdag, hvor han som ovenfor nævnt var medlem fra 1867. Men bortset herfra skriver han på et så tyndt grundlag, at ens tillid til hans evner som kritisk historiker bliver noget rystet, når han om alle de diplomatiske akter skriver: »Die mir verschlossenen Acten hätten mir vielleicht hier und da reichere Einzelheiten geliefert: für die zuverlässige Auffassung des wesentlichen Fortgangs der Ereignisse waren sie mir ersetzt«. ¹³

Med hensyn til de første fem bind har Sybel derimod haft adgang til de preussiske kilder, men det spørgsmål melder sig hurtigt, om han har haft adgang til dem alle. Spørgsmålet kan ikke besvares sikkert, og det er klart, at Sybel – selvom han skulle have haft fri adgang til alle kilder – ikke har brugt dem alle. Det var Bismarck, der havde givet ham lov til at benytte arkiverne og dermed var Bismarcks andel i Sybels værk ikke ovre. Både Hermann Oncken og Erich Brandenburg taler om, at Bismarck nærmest var medarbejder ved værket, og Brandenburg kalder ham »stiller Mitarbeiter«. ¹⁴ Men det er ikke muligt at få fuld klarhed over forholdet, hvad der er så meget mere beklageligt, fordi det efter min mening ville øge værkets værdi, hvis man helt klart vidste, at det var Bismarcks syn på begivenhederne, der her blev gengivet.

Men hvilket resultat når Sybel så frem til? Efter en gennemgang af Tysklands historie fra reformationen indtil 1848, hvor det efter min mening mest forbavsende er den positive bedømmelse af reformationen som værende »der bedeutendste Schritt zur nationalen Einheit«, ¹⁵ skildrer Sybel 1848/49-begivenhederne. Han giver en indgående beskrivelse af debatterne i Frankfurt, hvor han selv var til stede som medlem af Vorparlament, og konkluderer, at Nationalforsamlingens medlemmer var forud for deres tid. ¹⁶ Fra reaktionsårene efter 1849 behandles kun de politiske begivenheder; den økonomiske konkurrence om herredømmet over

¹¹ Heinrich von Sybel, *Kleinere historische Schriften* bd. I, 3. udg Stuttgart 1880. Heri »Über den Stand der neueren deutschen Geschichtsschreibung« (1856), s. 349.

¹² Sybel, *anf. arb.* VI, Vorrede s. V.

¹³ Sybel, *anf. arb.* VI, Vorrede s. VI.

¹⁴ Erich Brandenburg, *Ein neues Buch über die Begründung des Deutschen Reiches*. *Historische Zeitschrift* 90/1902, s. 423.

¹⁵ Sybel, *anf. arb.* I, s. 11.

¹⁶ Sybel, *anf. arb.* I, s. 319.

Tyskland mellem Preussen og Østrig nævnes, men behandles ikke. Forbundsdagen kaldes et politisk kampmiddel for Østrig og de mellemtyrke stater mod Preussen.¹⁷

Man mærker ikke meget til Sybels oprindelige holdning som oppositionsfører mod bl. a. hærreformen og Bismarcks polske politik; eneste sted, hvor han kommer ind på sin egen indsats, er, da han nævner et mæglingforslag, han selv har været med til at fremsætte,¹⁸ mens det om det polske spørgsmål hedder, at det gjaldt om, »nicht mit den Polen zu liebäugeln, sondern Russland in der alten Freundschaft mit Preussen festzuhalten«. ¹⁹ Det er præcis den opfattelse, Bismarck havde i 1863 og endnu, da han skrev Gedanken und Erinnerungen; men den er unægtelig langt fra Sybels egen – tidligere – opfattelse.

Hermed er Sybel nået til det slesvig-holstenske spørgsmål, som han tillægger en så afgørende betydning, at han bruger et helt bind på dette emne. Og hans konklusion står i modsætning til, hvad næsten alle andre mener: Det slesvig-holstenske spørgsmål »hat unmittelbar zur Gründung des deutschen Reiches geführt«, var »entscheidend für Deutschlands Zukunft« og flød sammen med det tyske spørgsmål, der igen var en »unmittelbare Konsequenz der Schleswig-holsteinischen«. ²⁰ Ingen af de senere forskere lagde så stor vægt på dette spørgsmål og Sybel gør det også af helt personlige grunde: Det slesvig-holstenske spørgsmål fik ham til at slutte fred med Bismarck, til for alvor at arbejde for et forlig mellem parlamentet og regeringen og til at støtte Bismarcks politik. Det er efter min mening forklaringen på den stærke vægt, han tillægger problemerne omkring Slesvig-Holsten; for at begrunde og legitimere sit eget politiske skifte.

Sybel bedømmer Bismarcks politik som uhyre konsekvent og mener, at han lige fra sin tid i Frankfurt har ført en politik, der gik ud på at løse Preussen fra »Forbundets lænker« og det østrigske tryk. ²¹ Det behøvede dog ikke at ske ved krig, og allerede Sybel er således med til at gøre op med myten om Bismarcks bevidst krigsprovokerende politik, som har sit udgangspunkt i bemærkningen om »Eisen und Blut« fra 1862.

Krigen i 1866 bliver nødvendig, fordi Østrig ikke ville gå med til den ordning af Slesvig-Holsten, Bismarck krævede; afstemningen i Forbundsdagen den 14. juni kaldes »Verkündigung einer bessern Zukunft«. ²² Mainlinien skyldes ifølge Sybel udelukkende Napoleon, ²³ og det er også ham, der indirekte står bag annexionerne i Nordtyskland. Da Bismarck nemlig hindres i at udføre sit egentlige mål – Tysklands samling med udelukkelse af Østrig – er han nødt til på anden måde at styrke Preussen. ²⁴ Alligevel mener Sybel at kunne regne »Das deutsche Reich« for at være grundlagt i 1866 og grunden er sandsynligvis Sybels historiesyn: Bismarcks politik var lykkedes, han måtte have historien på sin side, og følgelig var det kun et spørgsmål om tid, før den endelige forening kunne ske.

¹⁷ Sybel, anf. arb. II, s. 139.

¹⁸ Sybel, anf. arb. II, s. 436.

¹⁹ Sybel, anf. arb. II, s. 486.

²⁰ Sybel, anf. arb. I, s. 115; II, s. 545; III, s. 527 samt IV s. 46.

²¹ Sybel, anf. arb. IV, s. 261.

²² Sybel, anf. arb. IV, s. 442.

²³ Sybel, anf. arb. V, s. 253, 353 og 362.

²⁴ Sybel, anf. arb. V, s. 253 og 430.

Sybel's sidste to bind har deres styrke i behandlingen af Det nordtyske Forbunds indre anliggender. Han behandler også Zollverein og mener her, at dens politiske betydning i de første årtier er blevet overvurderet.²⁵ Om behandlingen af fransk-tyske krigs baggrund er der kun at sige, at den fuldstændig accepterer Bismarcks egen forklaring. Ganske vist lå der politiske grunde bag denne mangelfulde behandling; men det havde været bedst, om Sybel havde undladt at skrive de to sidste bind og ikke ovenikøbet givet udtryk for, at de var i overensstemmelse med kilderne.

Sybel slutter disse to bind med krigens udbrud. Han havde kun bundet sig til at skrive historien til 1870, og desuden ønskede han ikke at skrive om krigen, hvad der fremgår af såvel hans eget forord, som forlæggerens, Oldenbourgs, nekrolog i *Historische Zeitschrift*.²⁶ Heraf må det være tilladt at slutte, at han ikke tillagde forhandlingerne i Versailles nogen større betydning.

Sybel's værk er ikke uden betydning for den, der i dag vil beskæftige sig med Tysklands samling. De første fem bind kan bruges som en oversigt, hvor simpelt-hen alle begivenheder er med; ensformigt skrevet, men på temmelig solid, preussisk kildemæssig baggrund. De to sidste bind kan ikke bruges til andet end de indre forhold i Nordtyskland, og her har vi nu Otto Beckers forskning at bygge på.

Mens Heinrich von Sybel havde oplevet alle de begivenheder, han skrev om, var forfatteren til det andet værk om Reichsgründung – *Erich Brandenburg* – først født i 1868.²⁷ Han var vokset op under kejserrigets første år, mens Bismarck sad som rigskansler, og begyndte sine studier med at læse jura i Leipzig. Han skiftede dog snart over til historie, og blev straks efter sin eksamen i 1894 knyttet til universitetet i Leipzig som lærer i nyere historie. Mens han i de første år koncentrerede sig om dette tidsrums begyndelse – reformationen – blev det senere samtidshistorien, der optog ham. Politisk var han aktiv indenfor Det nationalliberale Parti, var en tid leder af partiet i Sachsen og skrev i 1917 partiets historie.²⁸

Brandenburgs artikler og bøger om Tysklands samling er alle kommet i årene mellem 1900 og Første Verdenskrig; efter denne skrev han først om perioden 1870–1914 i bogen »Von Bismarck zum Weltkrieg« og gik i 1929/30 i gang med en biografi om den tidligere udenrigsminister og ambassadør i Moskva, grev Brockdorff-Rantzau. Manuskriptet til denne blev dog beslaglagt og bogen udkom aldrig.²⁹

Iggers placerer ikke Brandenburg i nogen bestemt historisk skole, mens Elisa-

²⁵ Sybel, anf. arb. VI, s. 220.

²⁶ R. Oldenbourg, Heinrich von Sybel. HZ 75/1895, s. 388.

²⁷ Neue Deutsche Biographie Bd. 2, Berlin 1955. Artikel af Herbert Helbig, s. 517.

²⁸ Erich Brandenburg, 50 Jahre Nationalliberale Partei 1867–1917 Berlin 1917. – Hans Schleier, Zur Auswirkung der Reichgründung auf historisch-politische und methodologische Konzeptionen der bürgerlichen deutschen Geschichtsschreibung bis 1914 I: Die grosspreussisch-militaristische Reichsgründung 1871 – Voraussetzungen und Folgen. Udg. af Horst Bartel og Ernst Engelberg. (Øst-)Berlin 1971, s. 575; Walter Goetz, Nekrolog over Erich Brandenburg i Jahrbuch der bayerischen Akademie der Wissenschaften 1949. München 1950, s. 104.

²⁹ Carsten Due-Nielsen, Brockdorff-Rantzau i tysk historiografi, HT bd. 74, Kbh. 1974, s. 274.

beth Fehrenbach bemærker, at han var Lenz-elev og skrev historie efter neoranke-anske synspunkter med hovedvægt på udenrigspolitikken og den diplomatiske historie.³⁰ Dette bekræftes ved at gennemarbejde Brandenburgs værker om Tysklands samling, og man når hurtigt frem til, at han på flere punkter ligner Sybel. Først og fremmest i sin stærkt nationale holdning og i den diplomatisk-politiske historieskrivning. Han ser Bismarcks samling af de tyske stater som noget positivt, og også måden, det skete på, er han indforstået med. Dette syn rystes ikke af sammenbruddet efter 1. Verdenskrig; tværtimod ansføres han og flere andre, ledende historikere af nederlaget til at forsvare Bismarcks politik,³¹ og da han genudsendte sit to binds værk om Reichsgründung i 1920'erne – »das heute massgebendste Werk über die Reichsgründung«³² – holdt han da også fast ved sine theser og konklusioner.

Værket – Die Reichsgründung bd. I-II – udkom første gang i 1916 med et supplementsbind: Untersuchungen und Aktenstücke zur Geschichte der Reichsgründung på 721 sider.³³ Brandenburg søger heri først at finde en forklaring på Tysklands splittelse. Han omtaler reformationen, som efter hans mening splittede det tyske folk op i to dele. Men hovedskylden for splittelsen har de enkelte landes partikularisme, som var et »künstliches Erzeugnis derjenigen Dynastien, denen es gelungen ist, über ihre Standesgenossen emporzusteigen und die Oberhoheitsrechte des alten Reiches allmählich abzuschütteln«.³⁴ Denne partikularisme får iøvrigt også skylden for at have fremkaldt den religiøse splittelse; desuden tilspidtes den efterhånden til en tysk dualisme mellem de to stormagter, Preussen og Østrig. Skulle Tyskland forenes, måtte den ene part enten overvindes militært eller trække sig frivilligt ud af kampen. En tredje mulighed – at en revolution udryddede alle enkeltstaterne – nævnes også.³⁵ Efter revolutionen i marts 1848 forsøges dette, og når det mislykkes, skyldes det, at enkeltstaterne nok var rystede i foråret 1848, men de var ikke slået ud, og idet de aktivt vendte tilbage og ydede enhedsbestræbelserne modstand, var disse dømt til at mislykkes.³⁶

Bismarck spillede allerede i 1850'erne en vigtig rolle som Preussens gesandt ved Forbundsdagen i Frankfurt. Efter Brandenburgs mening er disse år særdeles vigtige for hans politiske holdning, som i 1862, da han tiltræder som minister, går ud på, at Preussen skal være »die Vormacht Deutschlands«,³⁷ at »das ausserösterreichische Deutschland« skal forenes under Preussens ledelse.³⁸

Det slesvig-holstenske problem behandles langt mindre indgående end hos Sy-

³⁰ Elisabeth Fehrenbach, Die Reichsgründung in der deutschen Geschichtsschreibung I: Reichgründung 1870/71. Udg. af Theodor Schieder og Ernst Deuerlein. Stuttgart 1970, s. 273.

³¹ Iggers, anf. arb., s. 295.

³² Wilhelm Mommsen i en anmeldelse af Ziekursch' Die Reichgründung i HZ 134/1926, s. 578.

³³ Begge Leipzig 1916.

³⁴ Brandenburg, anf. arb. I, s. 30.

³⁵ Brandenburg, anf. arb. I, s. 60.

³⁶ Brandenburg, anf. arb. I, s. 285.

³⁷ Brandenburg, anf. arb. II, s. 31.

³⁸ Brandenburg, anf. arb. II, s. 79.

bel. Bismarck ønskede sit program gennemført i Tyskland, men afstod 1863/64 fra at bryde helt med Østrig for at få Østrigs hjælp til sin egen løsning af spørgsmålet om hertugdømmernes stilling. Stridighederne i Slesvig-Holsten efter besættelsen spiller ikke nær den samme rolle som hos Sybel, og da Bismarck indser, at kun en krig kan løse problemet med Østrig, vil han ikke søge årsagen »durch die kleinen Streitigkeiten in Schleswig-Holstein, sondern durch die Aufrollung der deutschen Frage«.³⁹

Krigen kommer og afgøres med slaget ved Königgrätz. At Tysklands samling stopper ved Main-linien skyldes ifølge Brandenburg dels Bismarck selv, dels gesandten i Paris, grev Goltz, der indtager en meget central rolle. Og Brandenburg understreger, at Napoleon i efteråret 1866 næppe havde kunnet hindre Bismarck i at gå over Main.⁴⁰

Perioden 1866–1870 skildres grundigt og Brandenburg glemmer ikke de sydtyske staters vigtige rolle. Bismarcks andel i forspillet til krigen med Frankrig er betydeligt større, end den er hos Sybel, og han siger ganske klart, at når prins Leopold tilsidst accepterede det spanske tilbud, skyldes det alene presset fra Bismarck, og denne kan umuligt have været i tvivl om, »dass er in dem Augenblick, wo er diese Kandidatur zu unterstützen begann, die Gefahr eines deutsch-französischen Krieges heraufbeschwor«.⁴¹

Forhandlingerne med de sydtyske stater om deres indtræden i Det nordtyske Forbund havde Brandenburg tidligere behandlet i en monografi: »Der Eintritt der Süddeutschen Staaten in den Norddeutschen Bund« fra 1910. Her gengiver han forhandlingernes hovedforløb og konkluderer, at Bismarck førte dem med uovertruffent mesterskab.⁴²

Perioden mellem 1918 og 1945 er en meget rig periode, hvad angår forskning af Tysklands historie i det 19. årh. Dels er det i denne periode, de store kildepublikationer udkom, dels kom der også en mængde værker om Bismarck og Tysklands samling. Det første af de fire værker, der efter min mening har fået blivende værdi, og som jeg derfor vil henregne til »kernen« af Reichsgründungslitteraturen kom allerede i 1925, nemlig Johannes Ziekursch'. Men jeg vil som det første gennemgå Erich Marcks' »Der Aufstieg des Reiches« bd. 1–2, der ganske vist først udkom i 1936, men som dels må klassificeres som national historieskrivning og ses i forlængelse af Sybel og Brandenburg, dels er skrevet af den sidste historiker, der er født før 1870 – nemlig i 1861 – og foruden Sybel den eneste, der personligt har truffet og talt med Bismarck – på Friedrichsruh i 1893.

Erich Marcks var født i Magdeburg og kom som universitetslærer til at virke over det meste af Tyskland.⁴³ Han tilhørte sammen med bl.a. Max Lenz og Erich Brandenburg den gruppe historikere, der bestræbte sig på at opfylde Leopold von Rankes krav om objektivitet,⁴⁴ og hvis historieopfattelse er analyseret af Heinz

³⁹ Brandenburg, anf. arb. II, s. 127.

⁴⁰ Brandenburg, anf. arb. II, s. 233.

⁴¹ Brandenburg, anf. arb. II, s. 326.

⁴² Brandenburg, anf. arb. II, s. 385.

⁴³ Karl Stählin, Erich Marcks zum Gedächtnis. HZ 160/1939, s. 497–98.

⁴⁴ Iggers, anf. arb., s. 170.

Krill i hans værk om »Die Rankerenaissance«. Marcks første studier koncentrerede sig om det 16. årh.s historie, men med en biografi af Kejser Wilhelm I. fra 1897 tog han springet til samtidshistorien, der siden blev hans virkefelt. I 1909 kom hans hovedværk: Efter 10–12 års intense studier – påbegyndt, da han skulle holde en mindetale for Bismarck – udsendte han første bind af en Bismarck-biografi, »Bismarcks Jugend. 1815–1948«, et bind, der først efter Marck's død blev fulgt op af et bind 2: »Bismarck und die deutsche Revolution 1848–1851«.

Da Erich Marcks i 1936 skrev forordet til sit værk om Tysklands samling – »Der Aufstieg des Reiches« – havde han beskæftiget sig med det 19. årh. tyske historie i fyrrer år. Bogen blev derfor en slags konklusion, en gennemgang af det billede, Erich Marcks efter alle disse års studier nu havde dannet sig af Tysklands udvikling 1807–1870. Han har ingen noter, ingen kilde- og litteraturhenvisninger; det er hans og alene hans opfattelse, der her kommer til orde. Det er ikke udelukkende politisk historie; også det kulturelle liv er med, men det politiske står – naturligvis – i centrum. Når Marcks starter så tidligt som i 1806/1807, er der to grunde: For det første vil han skildre hele historien fra det første riges fald til grundlæggelsen af det andet, for det andet regner han for alvor med tysk nationalisme fra denne periodes kamp mod Frankrig.⁴⁵

Marcks' gennemgang af perioden 1807–1858 giver ikke de store, nye oplysninger. Han bedømmer også Det tyske Forbund uhyre negativt,⁴⁶ og mener, at enhedsbestrebelse i 1848 mislykkedes, fordi Nationalforsamlingen undervurderede enkeltstaternes styrke.⁴⁷ Klarere end sine forgængere sætter han 1848-begivenhederne ind i en europæisk helhed. Reaktionstiden omtales som medlemsstaternes sidste storhedstid,⁴⁸ i samme periode afgøres spørgsmålet om Østrigs forhold til Zollverein med, at Østrig stadig holdes udenfor, hvad Marcks omtaler som »eine bedeutsame Entscheidung«.⁴⁹

Da Bismarck i 1862 bliver ministerpræsident i Preussen, bliver bogen mere og mere til en Bismarck-biografi. Bd. 2 har som undertitel »Bismarck«, og allerede i forordet erklærer Marcks, at med hans tiltrædelse bliver hans (Marcks') »Reichsgründungsgeschichte« mere og mere Bismarcks historie. For Marcks var Bismarck nærmest »einzigster Wirker und Gestalter«.⁵⁰ Dette får Elisabeth Fehrenbach til at tale om Messias-træk, »die an den Führerkult nach 1933 erinnern«,⁵¹ og man må indrømme, at Marcks overgår både Sybel og især Brandenburg i Bismarck-begejstring. En af grundene til denne skævhed er vel nok, at Marcks sandsynligvis på dette tidspunkt var klar over, at hans Bismarck-biografi aldrig ville nå længere end til 1851, måske endda kun til 1848. Derfor bliver »Der Aufstieg« en slags erstatning for de manglende bind.

Marcks tager Bismarcks mange forligstilbud til Østrig alvorligt og mener, at han faktisk var parat til at acceptere en fortsat dualisme, hvis Preussen fik frie hænder

⁴⁵ Marcks, *Aufstieg I*, s. 55.

⁴⁶ Marcks, *Aufstieg I*, s. 89, 99, 140.

⁴⁷ Marcks, *Aufstieg I*, s. 317.

⁴⁸ Marcks, *Aufstieg I*, s. 381.

⁴⁹ Marcks, *Aufstieg I*, s. 417.

⁵⁰ Marcks, *Vorwort* s. XIII.

⁵¹ Fehrenbach i Schieder/Deuerlein, s. 282.

i Nordtyskland. Hermed er vi ovre i diskussionen om »Main-linien«, hvor Marcks efter min mening er noget uklar. Han mener nemlig som Erich Brandenburg, at det faktisk var Bismarck selv, der stoppede ved Main, men alligevel slutter han så med at give Sybel ret og tale om, at Main-grænsen »ihm aufgezwungen worden ist von aussen her, aufgezwungen erst und nur durch die französische Intervention«. ⁵²

Bismarcks politik 1866–1870 beskrives som fast og konsekvent, med det mål, hurtigst muligt at få de fire sydstaten med i Det nordtyske Forbund. Luxemburg betød det endelige brud med Frankrig, ⁵³ og selvom Bismarck ikke viste nogen trang efter krig i årene 1867–69, greb han straks ideen om den spanske tronkandidatur, fordi den kunne føre til Tysklands samling. ⁵⁴

De to venstre-liberale historikere

Georg G. Iggers skriver i sin bog, at det tyske sammenbrud i 1918 fik »bemerkenswert wenig Einfluss auf die Arbeitsvoraussetzungen der deutschen Historiker«, ⁵⁵ og ser man f. eks. på Brandenburg og Erich Marcks, må man give ham ret. Der var dog nogle historikere, der nu ønskede at se på Tysklands historie og især Bismarcks samling af Tyskland ud fra nye præmisser, og den første af disse var *Johannes Ziekursch*.

Ziekursch var født i 1876 i Breslau og studerede bl. a. i München. Han vendte i 1904 tilbage til Breslau som universitetslærer og forblev dér til 1927. Allerede tidligt synes han at have stået i opposition til sine kolleger, dels på grund af en kritisk holdning til Preussen, dels på grund af sin politiske holdning. Ziekursch karakteriseres af såvel Karl-Georg Faber som af den østtyske historiker Hans Schleier som »linksliberal« og han tilhørte efter 1918 »Deutsche Demokratische Partei«. ⁵⁶ Man får et billede af, hvor konservative de tyske historikere har været, når man hos Faber og Schleier læser, at dette politiske tilhørsforhold var med til at forsinke og forhindre hans karriere – hvordan forsøg på at få ham til Berlin og Halle strandede på en voldsom modstand fra højreorienterede professorer. ⁵⁷

I 1918 gik Ziekursch igang med studiet af perioden 1848–1871 som et forstudie til et værk om kejserriget frem til 1918. I 1925 kom »Die Reichsgründung«, det første bind i værket, der blev introduceret som »das Standardwerk republikanischer Geschichtsforschung«. ⁵⁸ Hvor han tidligere havde skrevet strukturhistoriske analyser, er »Die Reichsgründung« ren politisk historie. Men i modsætning

⁵² Marcks, *Aufstieg II*, s. 220, se også s. 259.

⁵³ Marcks, *Aufstieg II*, s. 305.

⁵⁴ Marcks, *Aufstieg II*, s. 389 og 412.

⁵⁵ Iggers, *anf. arb.*, s. 295.

⁵⁶ Karl-Georg Faber, *Johannes Ziekursch*. I H.-U. Wehler, *Deutsche Historiker*. Göttingen 1971–72, bd. 3, s. 110 og 116; Hans Schleier, *Johannes Ziekursch*. *Jahrbuch für Geschichte* bd. 3, udg. af Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Institut für Geschichte. (Øst-)Berlin 1969, s. 137, 166 og 170.

⁵⁷ Faber, *anf. arb.*, s. 110; Schleier, *Ziekursch*, s. 172, 182 og 185; se også Schleier, *Geschichtsschreibung*, s. 552.

⁵⁸ Heinrich von Srbiks anmeldelse i *Mitteilungen des Oesterreichischen Instituts für Geschichtsforschung XLV*. Innsbruck 1931, s. 253.

til de nationale historikere har han forladt princippet om »Primat der Aussenpolitik«.

Bogen fik en meget kritisk modtagelse og var bl. a. medvirkende til, at planerne om at overflytte Ziekursch til Halle eller Berlin ikke kunne gennemføres. Det, der foragede store dele af den tyske historikerstand, var, at Ziekursch lader årsagen til Tysklands sammenbrud i 1918 ligge i Bismarcks måde at samle de tyske stater på. Denne var nemlig »Dem Geist der Zeit entgegen«, – »im Widerspruch mit seiner Zeit«. Denne tidsånd eller idé var ifølge Ziekursch den vestlige, demokratiske idé, og når Bismarck ikke fulgte denne og gav det nye kejserrige en demokratisk og parlamentarisk forfatning, så måtte dette rige gå under, da »die Zeit den stärksten überwindet«. ⁵⁹

Ziekursch gennemgår nu i dette første bind perioden 1850–1871, og som ovenfor nævnt lægger han hovedvægten på den indre udvikling og forholdet til Østrig. M. h. t. Østrig skelner han mellem fire nederlag i forholdet til Preussen. Hele Tysklands holden sig ude af den italienske krig – Fyrstemødet i Frankfurt 1863 – Østrigs vedvarende økonomiske isolation og Gasteiner-overenskomsten. ⁶⁰ Hvad Main-linien angår mener Ziekursch, at den dels skyldes Bismarck selv – hans ønske var i første omgang at dominere Nordtyskland – dels Frankrig. De sydtyske staters stærke partikularisme nævner han ikke, men har tværtimod en these om, at Bismarck ved at samarbejde med Frankrig kunne have grundlagt det tyske Rige allerede i 1866/67. ⁶¹

Efter Luxemburg-striden i 1867 blev det Napoleons politiske mål at hindre Tysklands politiske samling, der da kun kunne gennemføres ved krig. ⁶² Hele striden om den spanske tronkandidatur følger derpå som en logisk konsekvens, og Ziekursch giver på en måde både Frankrig og Preussen skylden for krigen i 1870. Frankrig ville på enhver måde hindre Tysklands samling, som nu var Bismarcks mål. For at opnå dette var der da ingen anden vej end et krigerisk opgør med Frankrig, og dette opgør fremkaldte Bismarck helt bevidst med tronkandidaturen. Når det senere viste sig, at dette ikke fremgik klart af kilderne i Bismarcks samlede værker, var forklaringen, at »die letzten Absichten Bismarcks . . . naturgemäss keinen schriftlichen Niederschlag gefunden (haben) und deshalb aus der gesamten Sachlage erschlossen werden müssen«. ⁶³

Om forhandlingerne i Versailles giver Ziekursch ikke nye oplysninger; hans politiske holdning trænger dog igennem, da han om Bayern og Württemberg konkluderer, at det var godt, at »derart regierte Staaten aufhörten, Aussenpolitik zu treiben«. ⁶⁴

Bd. 2 og 3 af Ziekurschs »Politische Geschichte« kom i 1927 og 1930 og fik ikke samme voldsomme modtagelse, selvom de fleste stadig afviste hans resultater. ⁶⁵

⁵⁹ Johannes Ziekursch, Die Reichgründung. Politische Geschichte des neuen deutschen Kaiserreiches I. Frankfurt a. M. 1925, s. 3–4.

⁶⁰ Ziekursch, anf. arb., s. 136 og 139.

⁶¹ Ziekursch, anf. arb., s. 180.

⁶² Ziekursch, anf. arb., s. 259.

⁶³ Ziekursch' anmeldelse af GW VI b i HZ 146/1932, s. 642.

⁶⁴ Ziekursch, anf. arb., s. 318.

⁶⁵ Schleier, Ziekursch, s. 187 ff.

Men det er værd at bemærke Wilh. Mommsens afsluttende bemærkning: »Auch der, der Z.'s Gesamtthese nach wie vor ablehnt, darf über alle Kritik hinaus betonen, dass sein jetzt abgeschlossenes Werk einen nicht unwichtigen Platz in der Reihe deutscher geschichtlicher Werke behaupten wird.«⁶⁶ Når man sammenholder dette med, at det blev Ziekursch, der i HZ fik til opgave at gennemgå samtlige bind af Bismarcks Gesammelte Werke med politiske skrifter fra 1862–1871 og med den renaissance, Ziekursch har fået i Østtyskland, og som kommer klart til udtryk i Hans Schleiers artikel,⁶⁷ kan der ingen tvivl være om, at Ziekursch må tælles med til de historikere, der idag tilsammen giver det historiografiske billede af Tysklands samling. Når jeg så stærkt understreger dette, er det fordi Iggers til min store forbavelse ikke gør noget som helst ud af Ziekursch. Faber understreger, at Ziekursch' bog i dag mest er kilde til Weimarrepublikkens historieskrivning,⁶⁸ men netop som sådan burde Iggers have benyttet den.

Først 16 år senere – midt under 2. Verdenskrig – kom endnu et betydningsfuldt værk, der så på Bismarck med kritiske øjne. Det var *Erich Eycks* 3-binds Bismarck-biografi, der kom til at danne indledningen til efterkrigens forskning omkring Tysklands samling – ihvertfald i Vesttyskland. Erich Eyck var ikke historiker, men jurist af fag. Han var født 1878 i Berlin og var – i lighed med Ziekursch – venstreliberal; han var aktivt medlem af Deutsche Demokratische Partei og i en periode medlem af Berlins byråd. Sin disputats skrev Eyck om et historisk emne, men han valgte alligevel at bruge sin jurist-uddannelse og var fra 1906 til han – som jøde – i 1937 måtte emigrere, advokat i Berlin.⁶⁹

Erich Eyck emigrerede til England og dér blev også Bismarck-biografien skrevet. Første bind omhandler Bismarcks barndom og ungdom, hans tid som parlamentariker og gesandt og de to første år som ministerpræsident. Eyck har været en fantastisk mængde litteratur igennem og synes at beherske kilderne suverænt. Især efter 1862 er der jo et væld af kilder, men Eyck får Bismarcks politik til at fremtræde klarere end hos de fleste tidligere forskere.

Bd. 2, der kom i 1943, skildrer Bismarck og Tyskland fra 1865–1871. Eyck mener, at to forhold fik Bismarck til at »nøjes« med at gøre krav på Nordtyskland: Det afgørende var hensynet til Napoleon, men desuden håbede han ad denne vej at kunne få Bayern på sin side i det indre tyske opgør.⁷⁰ Hvad selve krigen i 1866 angår, erklærer Eyck, at den i Forbundsdagen vedtagne resolution ikke kunne kaldes en krigserklæring, idet man netop havde fjernet de punkter, der kunne få Preussen til at opfatte den sådan – noget Eyck er den første, der har gjort op-

⁶⁶ Mommsens anmeldelse af Ziekursch III i HZ 144/1931, s. 358.

⁶⁷ Die Marxistische Geschichtswissenschaft der DDR zählt den Forscher zu den verdienstvollsten bürgerlichen Historikern seiner Generation. Seine wichtigsten materialreichen Werke bleiben heute lesenwert, obwohl inzwischen in einem Teil Deutschlands ein neues historisches Zeitalter angebrochen ist«. Schleier, Ziekursch, s. 196.

⁶⁸ Faber, anf. arb., s. 114.

⁶⁹ Klaus Hildebrand, Erich Eyck. I »Deutsche Historiker«, red. af H.-U. Wehler, s. 99–101; William H. Machl, Erich Syck. I S. W. Halperin (udg.), *Some 20th. Century Historians*. Chicago 1961, s. 228–231.

⁷⁰ Eyck, Bismarck II, s. 146.

mærksom på; sandsynligvis er det her juristen, der kommer frem.⁷¹ Det afgørende bliver dog, at Bismarck ønskede at opfatte den sådan.

Krigen i 1870 er også udelukkende Bismarcks værk. Med tronkandidaturen, »die doch ausschliesslich sein Werk war«, og hvor Eyck daterer Bismarcks aktive indsats helt tilbage til foråret 1869, stillede Bismarck Napoleon overfor valget mellem krig eller abdikation.⁷² Og så kommer et afgørende punkt, hvor Erich Eyck fremsætter en these, der radikalt afviger fra alle tidligere forskere, også Johannes Ziekursch: Når Tyskland i 1870 ikke var samlet, skyldes dette *ikke* Frankrig, men at de sydtyske stater ikke ønskede det. Bismarck ønskede en krig med Frankrig, ikke for at overvinde Frankrigs modstand, men sydstaternes modstand mod samlingen.⁷³

Endnu Ziekursch havde accepteret krigen mod Frankrig som et nødvendigt onde, hvis Frankrig skulle tillade, at de fire sydtyske stater skulle optages i Det nordtyske Forbund. Dette bestrides altså skarpt af Erich Eyck, der også i sin skildring af forhandlingerne i Versailles adskiller sig afgørende fra f. eks. Erich Brandenburg. Således hævder han, at Bismarck købte Ludvig af Bayerns tilbud til kong Wilhelm om kejserkronen for 100.000 daler i årlig pension til kongen personligt.⁷⁴

Efter i bind 3 at have gennemgået Bismarcks tid som rigskansler, konkluderer Erich Eyck: »so steht Otto von Bismarck unter den Grossen der Weltgeschichte, eine Gestalt nicht zum Lieben, geschweige denn zum Nacheifern, aber zum Erforschen und Studieren und – bei aller Kritik und allem Vorbehalt – zum Bewundern.«⁷⁵

Hviken betydning fik Eycks bog? Når Iggers om dette spørgsmål skriver, at den »beeinflusste die spätere Bismarck-Literatur in Deutschland erstaunlich wenig«,⁷⁶ må jeg hævde, at dette er direkte forkert! I 1971 udgav Lothar Gall en samling videnskabelige afhandlinger om »Das Bismarck-Problem in der Geschichtsforschung nach 1945«. Han taler her om den konkrete impuls, A. O. Meyers og Erich Eycks Bismarckbiografier gav til forskningen efter 1945. Derefter kommer der – efter to korte afsnit af hhv. Meyer og Eyck, der indleder bogen – artikler af 19 kendte Bismarckforskere, bl. a. Hans Rothfels, von Srbik, Theodor Schieder og Henry Kissinger. Af disse 19 tager de 13 stilling til Eycks bog, og det gælder for samtlige de artikler og foredrag, der er skrevet og holdt i perioden 1947–1954. Disse har alle grundigt behandlet Eycks bog; derfor må jeg konkludere, at den øvede betydelig indflydelse på efterkrigstidens Bismarck-litteratur – også i Tyskland. Denne opfattelse har iøvrigt også de to historikere, der har skrevet om Eyck: Knoll skriver, at den satte en heftig Bismarck-diskussion igang,

⁷¹ Eyck, Bismarck II, s. 235.

⁷² Eyck, Bismarck II, s. 475 og 479 samt Erich Eyck, Bismarck nach fünfzig Jahren. I Das Bismarck-Problem in der Geschichtsschreibung nach 1945, udg. af Lothar Gall. Köln-Berlin 1971, s. 37–38.

⁷³ Eyck, Bismarck II, s. 480–487.

⁷⁴ Eyck, Bismarck II, s. 556.

⁷⁵ Eyck, Bismarck III, s. 638.

⁷⁶ Iggers, anf. arb., s. 350.

Maehl, at Eycks revisionistiske these »posed a question which German scholars could not leave unanswered.«⁷⁷

En »stortysk« østriger – Heinrich von Srbik

For en østriger – og ovenikøbet en national tysk østriger – måtte det være hårdt at se sit land i den grad nedvurderet, som det var sket hos såvel de nationale som de venstre-liberale historikere. Og i mellemkrigstiden kom der da også svar på alle anklagerne fra historikeren Heinrich von Srbik. Heinrich von Srbik var født i Wien i 1878 og var fra 1922 knyttet i universitetet i sin fødeby.⁷⁸ Hele sit liv var han optaget af studier omkring det 19. årh.s tyske historie, og ét stod ham klart: Østrigs udelukkelse (»Ausschluss«) fra Tyskland i 1866 var en katastrofe for Det tyske Rige, og både som politiker og som videnskabsmand kæmpede han for at ændre 1866-løsningen, for Østrigs »Anschluss«. Han var tilhænger af et politisk og økonomisk samlet Mellemeuropa under ledelse af et nyt Stortyskland og øvede som kulturpersonlighed og sammen med bl. a. Hermann Oncken en vis indflydelse på diskussionen blandt nationale grupper i Weimar-republikkens første år.⁷⁹ I 1929 blev Srbik kultur- og undervisningsminister.⁸⁰ Det var i de politisk urolige år i Østrig, og regeringen sad da også kun et år.⁸¹

Efter at Adolf Hitler i 1933 var kommet til magten, regnede Srbik som mange andre »stortysk«-sindede med, at Østrig nu skulle forenes med Tyskland. Havde Hitler ikke indledt »Mein Kampf« med følgende sætning: »– Liegt doch dieses Städtchen (Braunau) an der Grenze jener zwei deutschen Staaten, deren Wiedervereinigung mindestens uns Jüngeren als eine mit allen Mitteln durchzuführende Lebensaufgabe erscheint!«.⁸² Det er tydeligt, at Srbik hørte med til de mest fremtrædende stortyskere i Østrig; således blev han i 1936 af Schuschnigg opfordret til at indtræde som vicekansler i dennes regering, idet man ønskede at give den nationale opposition et medansvar og derved måske skabe splid mellem den og Berlin.⁸³ Samtidig havde den aftale, Schuschnigg i juli 1936 havde indgået med Hitler, krævet, at »Vertreter der bisherigen sogenannten nationalen Opposition in Oesterreich« blev inddraget »zur Mitwirkung an der politischen Verantwortung«.⁸⁴

Srbiks videnskabelige produktion havde leveret nazisterne gode argumenter til deres ideologi, og Srbik blev da også straks optaget som æresmedlem i Walter Franks Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands, idet Frank ønskede at vise »die geistige Verbundenheit des neuen Deutschlands mit einem Historiker –

⁷⁷ Joachim H. Knoll, *Werk und Methode des Historikers Erich Eyck*. I *Neue Deutsche Hefte* bl. 63, 1959–60, s. 729.

⁷⁸ Franz Schnabels nekrolog over Heinrich von Srbik. I *Bayerischer Akademie der Wissenschaften Jahrbuch* 1951. München 1952, s. 163 ff.

⁷⁹ Hermann Graml, *Europa zwischen den Kriegen*. dtv-Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts bd. 5. München 1969, s. 80.

⁸⁰ Werner Näf, *Heinrich von Srbik, 1878–1951* i *HZ* 173/1952, s. 99.

⁸¹ Erich Zöllner, *Geschichte Oesterreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. München 1961, s. 507–08.

⁸² Adolf Hitler, *Mein Kampf*. 232–233. Auflage. München 1937, s. 1.

⁸³ Kurt Schuschnigg, *Im Kampf gegen Hitler*. Wien-München-Zürich 1969, s. 199.

⁸⁴ Schuschnigg, *anf. arb.*, s. 229.

dessen Lebenswerk in dem grosszügigen Versuch einer gesamtdeutschen Geschichtsbetrachtung gipfelte.⁸⁵ Srbiks værk om »Deutsche Einheit« er nok det tætteste, vi kan komme på en videnskabelig fremstilling, der er nogenlunde i overensstemmelse med det billede, det officielle Hitler-Tyskland ønskede at give af det 19. årh.s historie. »Ewige Gemeinschaft«, taler Hitler om, »Unlösbare Verbundenheit« skriver Srbik,⁸⁶ og han følte i 1938, at idé og virkelighed påny blev ét.

Efter 1945 var Srbik en overgang i fængsel og siden blev han holdt ude fra det videnskabelige centrum.⁸⁷ Han fortsatte dog med at skrive til sin død i 1951 og nåede bl. a. at tage stilling til den nye Bismarck-litteratur (Meyer, Eyck m. fl.).⁸⁸

Srbiks position som faglig dygtig historiker blev slået fast med hans Metternich-biografi, der kom i 1925. Srbik så Metternich som den konservative statsmand, der søgte at bevare det gamle tyske Rige; hans omvurdering ligger i, at Metternich ikke kun skildres som en reaktionær person, men at Srbik prøver objektivt at forstå hans holdning og hans politik.

I 1929 anmeldte Srbik Ziekursch' »Die Reichsgründung«, og allerede dér viser han, hvordan han ønskede, at »Reichsgründungshistorien« skulle skrives: »Gern hätte ich doch die nationalen deutschen Werte des alten Oesterreichs und die Wichtigkeit des mitteleuropäischen Gedankens erwähnt gesehen, und die Einschätzung der Bundesreformversuche Oesterreichs – sollte wohl auch von gesamt-nationalen Gesichtspunkten aus erfolgen.«⁸⁹ Og Srbik gik grundigt til værks, da han selv gik igang med at skrive Reichsgründungshistorie ud fra et fællestysk synspunkt. I 1920'erne var Bismarcks samlede værker kommet i en stor udgave, og i 1933 påbegyndte man udgivelsen af kildeudgaven »Die Auswärtige Politik Preussens 1858–1871«. Dermed var billedet for så vidt den preussiske politik angår dækket. Men Srbik så det nu som en videnskabelig, tysk og østrigsk pligt, at skabe et østrigsk sidestykke til disse samlinger og fra 1934 til 1938 udsendte han »Quellen zur deutschen Politik Oesterreichs 1859–1866« i fem bind.⁹⁰

Samtidig med, at Srbik påbegyndte kildeudgaven, kom også – i 1935 – de to første bind af værket »Deutsche Einheit«. På en måde er disse to bind et stærkt udvidet indledningskapitel! Srbiks egentlige idé var nemlig at skrive historien fra 1859 til 1866, »Von Villafranca bis Königgrätz«, men han endte med i de to første bind »kun« at give forhistorien – der jo til gengæld strækker sig over 1000 år – i et forsøg på at besvare spørgsmålet om, hvorfor det tyske folk, område, rige og stat ikke var blevet til en harmonisk enhed.⁹¹ Først skildres udviklingen meget bredt, men fra 1815 mærker man, at Srbik bygger på det store kildekendskab, han havde erhvervet sig ved arbejde med Metternich-biografien. De to bind slutter med den italienske krig i 1859.

⁸⁵ Helmut Heiber, Walter Frank und sein Reichsinstitut für Geschichte des neuen Deutschlands, Stuttgart 1966, s. 268.

⁸⁶ Mein Kampf, s. 11: Srbik, Deutsche Einheit I, s. 7.

⁸⁷ Zöllner, anf. arb., s. 565, Näf i HZ, s. 101.

⁸⁸ Srbik, Die Bismarckkontroverse. I Gall, Bismarck-Problem, s. 138 ff.

⁸⁹ Heinrich von Srbiks anmeldelse i Mitteilungen des Oesterreichischen Instituts für Geschichtsforschung XLIII. Innsbruck 1929, s. 155.

⁹⁰ Quellen zur deutschen Politik Oesterreichs 1859–1866. Udg af H. Ritter von Srbik. Bd. 1–5. Oldenburg/Berlin 1934–38. Forordet i bd. 1, s. V.

⁹¹ Srbik, Deutsche Einheit I, s. 7.

Bd. 3 og 4 kom i 1942. De er skrevet på grundlag af de kilder, Srbik selv havde udgivet, og de tilsvarende preussiske. Det er disse to bind, jeg vil henregne til »kernen« i Reichsgründungslitteraturen, dels fordi Srbik har en helt anden vurdering end de øvrige historikere – 1866 er for ham ikke året, der omsider bragte en afklaring; tværtimod taler han som den første om den »Bruderkrieg«, som de andre blot havde nævnt som et begreb hos de preussiske konservative; og dels fordi Srbik også fremlægger mange nye resultater.

Srbik er nemlig den første, der også kommer ind på forholdene i Det tredje Tyskland. I et kæmpekapitel på knapt 260 sider behandler han »Das deutsche Volk und die deutschen Staaten 1859–1866« og heraf omhandler de sidste 100 sider »Das dritte Deutschland«. Srbik overvurderer på ingen måde disse landes betydning, men han erkender, at de spillede en vigtig rolle.

Men Srbik er også på andre områder værdifuld: Et spørgsmål, der tidligt beskæftigede mig i forbindelse med mine studier omkring baggrunden for Mainlinien, var hele problemet omkring Østrigs »styrke«. Østrig, der i Olmütz i 1850 kunne tvinge Preussen til at opgive sine unionsplaner, der endnu i 1863 kunne få samtlige tyske fyrster minus kongen af Preussen til at møde op i Frankfurt og som alle udenlandske iagttagere ventede, ville vinde krigen i 1866 – hvorledes kunne dette Østrig i løbet af en uge være slået, have lidt et nederlag så stort, at det måtte acceptere enhver fred, Preussen under hensyntagen til Frankrig kunne diktere det? Her er det, Srbik med sit store kendskab til den østrigske politik kan give så mange oplysninger. Der var to forhold af afgørende betydning: For det første en indre splid i Østrigs ledelse, der lammede styret og dermed også »die grossdeutsche Sache«.⁹² Når Srbik behandler dette, kommer hans eget – voldsomt følelsesmæssige – engagement tydeligt frem: »Wie sehr mussten diese furchtbaren Zustände – Bismarcks grosses Spiel erleichtern!«⁹³

Ingen af de tidligere behandlede historikere gjorde noget særligt ud af »Frankfurter Fürstentag« – mødet, Franz Joseph indkaldte til i 1863 for at gøre et forsøg på at reformere Det tyske Forbund. Brandenburg bruger ialt 4 sider på at omtale forhistorie + møde + Preussens holdning; og alle er de enige om, at det var urealistisk og lægger mest vægt på at forklare Bismarcks politik. Her har Srbik igen en helt anden indstilling: Frankfurter Fürstentag var »der letzte, von Ernst und echter Tragik erfüllte grossdeutsche, von Oesterreich geleitete Versuch, dem alten Bund neue Lebenskräfte einzuflossen, wenn irgend möglich mit Preussen, wenn sich Preussen versagt, ohne die zweite deutsche Grossmacht«,⁹⁴ og Srbik behandler den nøje,

Srbik følger nu den korte periode med østrigsk-preussisk forståelse i forbindelse med krigen mod Danmark og ser tilslut på udviklingen »Von der Allianz bis zum Bruderkrieg«. Beretningen er ensidig proøstrigsk flere steder, men langt fra så ensidig som Sybels; og Srbik er en oplevelse at læse! Når man tænker på, at bogen udkom midt under 2. Verdenskrig, kan man ikke lade være med at bemærke omtalen af Italien som »das illegitime Königreich« (!). Men det er også i dette kapi-

⁹² Srbik, Deutsche Einheit III, s. 113.

⁹³ Srbik, Deutsche Einheit III, s. 129, også s. 166.

⁹⁴ Srbik, Deutsche Einheit IV, s. 39.

tel, Srbik kommer ind på det andet forhold, der efter hans mening var af afgørende betydning for Østrigs svaghed: Landets fuldstændigt uholdbare finansielle stilling. Alle de tidligere historikere havde talt om Bismarcks geni og de dygtige preussiske soldater med deres »Zündnadelgewehre«, men noget helt centralt bemærkes dårligt nok: Østrig var på randen af en statsbankerot.⁹⁵ En splittet ledelse, der bogstavelig talt stod med en tom finanskasse – dette forklarer ihvertfald for mig, hvorfor det udelukkende afhang af Preussen og dér rent faktisk af Bismarck, om der skulle være krig eller fred. Det blev da også Preussen, der kom til at være den »skyldige« i krigen, for Preussen begik »klaren Bundesbruch«⁹⁶ ved at træde ud af det tyske Forbund. Srbik beklager – naturligvis – krigens udfald og ser en stor del af grunden derfor i det faktum, at østrigerne manglede noget at slås for, en værdig kamppræmie!⁹⁷ Tilslut følger han Det tyske Forbunds endeligt og konstaterer, at det i det mindste fik en værdig ende.⁹⁸ Hans konklusion må næsten bringes i sin helhed for at give et indtryk af Srbiks sprog og mening om forbundet: »Der tote gesamtdeutsche Körper hat keinen rühmenden Nachruf verdient. Der Hohn, mit dem seine kleindeutschen Gegner ihn überschütteten, war gleichwohl der siegreichen Sache nicht würdig.«⁹⁹

Østrigs accept af, at Preussen kunne gøre, hvad det ville i Nordtyskland og af dets egen »udtræden af Tyskland« er for Srbik »der letzte tödliche Schlag, der den grossdeutschen Körper traf«.¹⁰⁰ Men han havde tidligere – i sit svar på Erich Brandenburgs voldsomme kritik af bd. 1 + 2 – erkendt, at det var et nødvendigt skridt på skæbnens vej; han ville blot som østriger have lov til at kalde det en bitter nødvendighed.¹⁰¹

Da Srbiks sidste to bind kom, følte han, at idé og virkelighed var blevet ét i Hitlers Tyskland, og han omtalte Hitler som »den Einheitsschöpfer von Volk und Reich, den Sohn des deutschen Oesterreich –«. ¹⁰² Werner Näf, der skrev nekrologen over Srbik i *Historische Zeitschrift* ville gerne have undværet ordene om, at ideen var blevet til virkelighed,¹⁰³ men de står der, og at han følte sådan, er en logisk konsekvens af hele hans idé-verden; men man skal ikke af den grund springe Srbiks værk over, for kun hos ham får man billedet set fra Wien.

Efterkrigstidens forskning

Da denne oversigt ikke skal behandle den nyeste forskning i Øst- og Vesttyskland, vil der i det sidste afsnit kun blive gjort rede for de to vigtigste historikere, der i 1950'erne skrev om Tysklands samling. Den ene er Otto Becker, hvis værk »Bis-

⁹⁵ Srbik, *Deutsche Einheit* II, bl. a. s. 272 og 298.

⁹⁶ Srbik, *Deutsche Einheit* IV, s. 419.

⁹⁷ Srbik, *Deutsche Einheit* IV, s. 445.

⁹⁸ Srbik, *Deutsche Einheit* IV, s. 460.

⁹⁹ Srbik, *Deutsche Einheit*, IV, s. 461.

¹⁰⁰ Srbik, *Deutsche Einheit* IV, s. 458.

¹⁰¹ H. Ritter von Srbik, *Zur Gesamtdeutschen Geschichtsauffassung. Ein Versuch und sein Schicksal*. I HZ 156/1937, s. 236.

¹⁰² Srbik, *Deutsche Einheit* IV, s. 482.

¹⁰³ Näf i HZ, s. 98.

marcks Ringen um Deutschlands Gestaltung« af Wilhelm Mommsen blev kaldt »Das bei weitem wichtigste Werk, das seit 1945 über Bismarck erschien«. ¹⁰⁴ Den anden er Theodor Schieder, der har skrevet afsnittet »Vom Deutschen Bund zum Deutschen Reich« i Gebhardts Handbuch der deutschen Geschichte. Gebhardt er jo standardhåndbogen når det drejer sig om tysk historie, og Theodor Schieder er en central skikkelse blandt tyske historikere idag. Endelig er det Theodor Schieders elever, der i dag har ledt forskningen ind i nye baner.

Otto Becker var en af Friedrich Meineckes elever. ¹⁰⁵ Han var født i Mecklenburg og tog sin embedseksamen i Berlin 1909. Hans livsgerning blev som universitetslærer i Kiel, hvor han virkede fra 1931 til 1953; men allerede fra begyndelsen af 1920'erne havde han taget fat på sin livsopgave: studiet af Bismarck og hans rige. Det var under dette studium, der førte Becker rundt til de fleste arkiver i Tyskland for at supplere det trykte materiale, at hans interesse samlede sig om de indre, tyske forhold og mere specielt forfatningsforholdene. Da Becker derfor i marts 1933 blev indvalgt i Historische Reichskommission, overtog han straks ledelsen af det projekt, der havde til formål at se på baggrunden for den nordtyske og senere tyske forfatning fra 1866 og 1871. ¹⁰⁶ Under Weimarrepublikken kom han selv med et forslag til en forfatningsreform, ¹⁰⁷ og mens han under Hitler holdt sig ude af politik, var han efter krigen med til at grundlægge CDU i Slesvig-Holsten. ¹⁰⁸ Becker døde i 1955.

Beckers hovedværk, »Bismarcks Ringen um Deutschlands Gestaltung«, har haft en meget broget skæbne og udkom først tre år efter forfatterens død, i 1958. De to første bind – bogen skulle have haft tre bind – var allerede trykt i 1943, men blev ødelagt ved et bombardement; et nyt forsøg mislykkes i 1945. Men Becker arbejdede videre med stoffet, skrev flere afsnit om, og det syn på Bismarcks politik, Becker har i sin bog, er efter al sandsynlighed det syn, han har haft i 1950'erne. Derfor har jeg kronologisk placeret ham som efterkrigshistoriker, skønt meget af bogens indhold er skrevet før 1945. Bogen er udgivet af Alexander Scharff, der også har redigeret teksten, idet der ikke lå et færdigt manuskript, klart til at blive trykt; ifølge Scharffs forord har han dog bestræbt sig på at gengive Beckers tekst så nøjagtigt som muligt og – hvor der forelå flere udkast – at gengive den tekst, der var den sidst skrevne. Jeg vil tro, vi kan regne med teksten til 1.–8. del som værende Beckers egen. 9. og sidste del af bogen, om selve Reichsgründungs-afslutningen i 1870/71, er derimod skrevet af Alexander Scharff selv, idet man ikke kunne finde Beckers afsnit. Dette afsnit bygger heller ikke på

¹⁰⁴ Wilhelm Mommsen, *Der Kampf um das Bismarck Bild*. I *Neue politische Literatur* IV. Jhg. Stuttgart-Düsseldorf 1959, s. 210.

¹⁰⁵ Om Becker: M. Göhrings nekrolog i *HIZ* 181/1956: Oswald Hauser i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* bd. 80. Neumünster 1956, og Alexander Scharffs Vorwort i *Otto Becker: Bismarcks Ringen um Deutschlands Gestaltung*. Udg. af Alex. Scharff, Heidelberg 1958.

¹⁰⁶ Heiber, *anf. arb.*, s. 144–153.

¹⁰⁷ Hauser, *anf. arb.*, s. 27; Scharff i Becker, *anf. arb.*, s. 8.

¹⁰⁸ Hauser, *anf. arb.*, s. 27.

forskning af Becker, men Scharffs egen, og han har fået en del nyere litteratur fra de ti år efter krigen med.

Beckers første opgave er at se på Bismarcks tyske politik og her især hans forsøg på at nå til enighed om en fredelig dualisme med Østrig. Han erkender, at Bismarck virkelig ønskede et fredeligt forhold til Østrig og at han var parat til i første omgang at »nøjes med« at forene Nordtyskland; det højere mål var ifølge Becker hele tiden hele Tysklands samling, men Bismarcks grundholdning var, at »der Staatsmann sich nur erreichbare Ziele stecken . . . dürfte.¹⁰⁹ Endnu det sidste forsøg på en overenskomst – umiddelbart før krigsudbruddet i 1866 – må ses som et oprigtigt ønske fra Bismarcks side om at undgå krigen: »Er wollte wirklich den friedlichen Dualismus, aber nur als ein Stadium der Entwicklung, die Preussens und Deutschlands Einheit reifen liess«. ¹¹⁰

Krigen i 1866 kommer alligevel og resulterer i Main-linien. Beckers these om baggrunden for denne er, at den mindre skyldes hensynet til Frankrig end at syd-staterne ikke ønskede en endelig forening i 1866; de søgte nok – bortset fra Bayern – om optagelse i Det nordtyske Forbund, men deres motiv var »Angst, aber nicht Ueberzeugung«, ¹¹¹ og Bismarck ville kun have en forening på baggrund af frivillighed. Derfor vil Becker også – i overensstemmelse med Bismarck selv – lægge skylden for Main-linien over på den nationale bevægelse; han skriver ovenikøbet, at det var de nationale ledes skyld, at Bismarck ikke opnåede det forbund med den nationale bevægelse, som kunne have sikret ham i at nå sine krigsmål.¹¹² Her gør Becker sig efter min mening skyldig i modsigelser: Beckers these er jo, at Bismarcks krigsmål var »den engeren norddeutschen Bund sofort zu gründen und zwar, wie er dem Kronprinzen am Tage nach der Schlacht bei Königgrätz auseinandersetzte, als »Etappe zur grossen Einheit««. ¹¹³ Når dette er målet, kan man ikke få sider senere skrive, at Bismarck »ikke nåede målet«. ¹¹⁴

Beckers gennemgang af forhistorien til Det nordtyske Forbund er grundlaget for, hvad der siden er skrevet om dette emne. Bismarck kommer i denne fremstilling til at fremtræde som et større geni, en større begavelse end hos de fleste tidligere forskere, og selvom Becker viser, at flere end Bismarck tog del i udarbejdelsen af forfatningen, konkluderer han dog på baggrund af sit enestående kendskab til bogstavelig talt alt relevant kildemateriale, at forfatningen er Bismarcks »Geistiges Eigentum.« ¹¹⁵

For perioden 1866–1870 ser Becker også en klar linie i Bismarcks politik: Nu skulle det højere mål nås, Main-linien overskrides og Tyskland forenes. Men de sydtyske stater skulle komme frivilligt, hvad der nok lettest blev opnået, hvis Tyskland blev påtvunget en national krig. Denne krig kom i 1870, og ansvaret lå ikke hos Bismarck, men hos dem, der »die friedliche Entwicklung zur nationalstaatlichen Einigung Deutschlands unterbrechen wollten . . .«. ¹¹⁶

¹⁰⁹ Becker, anf. arb., s. 42.

¹¹⁰ Becker, anf. arb., s. 143.

¹¹¹ Becker, anf. arb., s. 174; udtrykket brugt i et brev fra Wilhelm I.

¹¹² Becker, anf. arb., s. 180.

¹¹³ Becker, anf. arb., s. 175.

¹¹⁴ Becker, anf. arb., s. 180.

¹¹⁵ Becker, anf. arb., s. 278.

¹¹⁶ Becker, anf. arb., s. 680.

Afslutningskapitlet af Alexander Scharff er den mest grundige og dybtgående nyere behandling af forhandlingerne i Versailles.

Det er ingen tilfældighed, at det er *Theodor Schieder*, der er udgiver af den store forskningsoversigt »Reichsgründung 1870/71«, som kom i anledning af 100 års dagen for begivenhederne. Schieder er vel den historiker i Vesttyskland i dag, der har skrevet og udgivet mest om skabelsen af den tyske nationalstat, og det er sket med flere forskellige problemstillinger end hos nogen af de tidligere omtalte forskere.

Schieder er født i Bayern 1908 og studerede i München hos Karl Alexander von Müller. Han tog sin eksamen i 1933, fortsatte sine studier og blev i 1937 knyttet til universitetet i Königsberg, hvor han blev til krigens slutning.¹¹⁷ Ifølge Iggers hørte Schieder til den gruppe historikere, der under Hitler drev studier »im Sinne des Nationalsozialismus«,¹¹⁸ hvad der kan være en naturlig følge af studierne i München: K. A. von Müller havde også været lærer for Walter Frank og »vieler führender Nationalsozialisten« og han gjaldt længe før 1933 for at være »nationalsozialistischer Professor«.¹¹⁹

Efter krigen – siden 1948 – har Schieder været professor i Köln. I 1957 blev han udgiver af *Historische Zeitschrift*, som Heinrich von Sybel havde startet 100 år tidligere, og i årene 1967–1972 var han formand for Det tyske Historikerforbund. I øjeblikket er Schieder desuden redaktør af den nye, store *Handbuch der europäischen Geschichte*, hvor han også selv har udgivet bindet om det 19. årh. og heri skrevet afsnittet om den almeneuropæiske udvikling.¹²⁰

Theodor Schieders første værk om problemerne omkring Tysklands samling var tydeligvis inspireret af von Müllers studier i Bayerns historie i 1860'erne og så på et af de punkter, der havde været forsømt i den tidligere forskning: De sydtyske staters holdning og politik gennem 1860'erne. I 1936 udgav han sin disputats fra 1933, »Die kleindeutsche Partei in Bayern in den Kämpfen um die nationale Einheit 1863 bis 1871«, hvor han prøvede at se på de muligheder, de liberale tilhængere af det »lille« Tyskland – uden Østrig – havde haft i separatismens højborg, Bayern. Især beskæftiger han sig med årene 1866–1870, hvor kampen mellem dette »kleindeutsche Partei« og de katolske og demokratiske antipreussiske grupper for alvor stod på; bl. a. i forbindelse med Zollparlamentet og dets kompetence.

Efter krigen var det stadig »Reichsgründungsperioden«, der havde Theodor Schieders interesse. Da Herbert Grundmann omkring 1950 gik igang med at finde medarbejdere til en fuldstændig ny udgave af den gamle »Gebhardt«, bad han derfor Schieder om at skrive om det 19. årh. og Schieder skildrer i bd. 3 udvik-

¹¹⁷ »Die Autoren« i Schieder/Deuerlein, s. 459; *Wer ist Wer? Das deutsche who's who*. XVII. Ausgabe von Degeners *Wer ist's?* Udg. af Walter Habel. Frankfurt a. M. 1973. – Heiber, anf. arb., s. 144 og 575.

¹¹⁸ Iggers, anf. arb., s. 327.

¹¹⁹ Heiber, anf. arb., s. 576.

¹²⁰ Theodor Schieder, *Handbuch der europäischen Geschichte* bd. 6. *Europa im Zeitalter der Nationalstaaten und Europäische Weltpolitik bis zum Ersten Weltkrieg*. Stuttgart 1968.

lingen »Vom Deutschen Bund zum Deutschen Reich«. Dette afsnit – der er blevet omarbejdet og udvidet i den ny, niende udgave af Handbuch der deutschen Geschichte fra 1970 – må være grundlæggende for enhver, der vil beskæftige sig med denne tids historie; ikke blot giver professor Schieder en fremragende oversigt over de enkelte begivenheder, men han tager også stilling til de forskellige spørgsmål, der melder sig. Et af disse er spørgsmålet om enkeltpersoners mulighed for at påvirke historiens gang. Schieder er jo netop en af fortalernerne for strukturhistorie,¹²¹ men han understreger, at spørgsmålet om forholdet mellem personligheder og strukturer »in jeder Epoche einer besonderen »Verrechnung« unterzogen werden muss«,¹²² og at denne »Verrechnung eben das Geschäft des Historikers ist«. Og netop Bismarck ser Theodor Schieder som en personlighed, der formåede at hindre et samfunds struktur i at gå i opløsning – en opløsning, der ellers i september 1862 synes at have været nært forestående.¹²³ Også i Gebhardt skriver Schieder, at »einzelne historische Persönlichkeiten von grossem Zuschnitt – mit bestimmender Kraft in die Geschichte eingreifen (können)«. ¹²⁴ Derfor bliver hovedformålet med hans gennemgang af perioden 1862–1866 at skildre Bismarcks politik i disse år, »das Problem von Bismarcks deutscher Politik«, og Schieder når ligesom Becker til, at Bismarck ærligt ønskede en forståelse med Østrig;¹²⁵ samtidig giver han Bismarck æren for at have sikret Preussen Ruslands venskab.¹²⁶

Schieder tilslutter sig den gruppe historikere, der alene giver Frankrig skylden for, at Tyskland i 1866 kun kunne samles nord for Main. Det var »der Preis, der Napoleom III. . . . gezahlt werden musste.¹²⁷ Han tilføjer ganske vist, at der i det øjeblik også var flere »innerdeutschen Gründen«. der talte for Main-linien, men det ændrer ikke ved hovedkonklusionen, der også gentages senere.¹²⁸ – Det er endvidere Schieders opfattelse, at Bismarck 1866–1870 overfor Frankrig fører den samme politik, som han havde ført overfor Østrig 1864–1866. Målet var klart, men skulle søges nået ved forhandling – uden krig. Først hvis ethvert håb om forståelse var ude, måtte man tage krigen.

Der er i denne oversigt søgt gjort rede for, hvilket resultat de otte historikere, der danner »kernen« i Reichsgründungslitteraturen«, nåede frem til. Særlig vægt er der lagt på at vise, hvorledes de adskilte sig fra hinanden og hvor de kom med

¹²¹ Inga Floto, *Historie – bekendelse – politik*. Gerhard Ritters forfatterskab. I Festskrift til Povl Bagge. Kbh. 1972, s. 67–68.

¹²² Theodor Schieder, *Strukturen und Persönlichkeiten in der Geschichte*. I *Geschichte als Wissenschaft*. 2. Aufl. München-Wien 1968, s. 189.

¹²³ Schieder, *Strukturen*, s. 191–92.

¹²⁴ Schieder/Gebhardt, s. 176.

¹²⁵ Schieder/Gebhardt, s. 187 og 190.

¹²⁶ Schieder/Gebhardt, s. 180.

¹²⁷ Schieder/Gebhardt, s. 201. Samme synspunkt i hans artikel: *Das Jahr 1866 in der deutschen und europäischen Geschichte*. I Richard Dietrich, *Europa und der Norddeutsche Bund*. Berlin 1968, s. 18.

¹²⁸ »Das Eingreifen des französischen Kaisers in erster Linie hatte den Übergangscharakter der Ordnung von 1867 bestimmt.« (Schieder/Gebhardt, s. 208).

noget nyt. Selvfølgelig er der også en fælles linie fra Heinrich von Sybel til Theodor Schieder; men det har for mig været det vigtigste at få påpeget, hvorledes de hver især forklarede og vurderede begivenhederne – ofte ud fra et helt klart politisk standpunkt. Iggers skrev i sin behandling af »Den preussiske Skole«, at aldrig før »hatten deutsche Historiker dermassen tätigen Anteil am Geschehen in Deutschland genommen als in den entscheidenden Jahren zwischen 1830 und 1871, also während des Kampfes um die nationale Einigung.«¹²⁹ Og det kan tilslut bemærkes, at det samme stærke politiske engagement kendetegner alle de historikere, der beskæftiger sig med denne periode – ihvertfald til og med Becker: Sybels politiske engagement er allerede behandlet, Brandenburg var en tid leder af Det national-liberale Parti i Sachsen og Erich Marcks var aktiv deltager i krigsmålsdebatten under første Verdenskrig. Ziekursch og Eyck var ikke blot venstre-liberalt sindede, de var også aktive i Deutsche Demokratische Partei. Srbik er ved siden af Sybel nok den af de politiserende historikere, der havde størst politisk betydning. Og endelig var Becker som ovenfor nævnt med til at stifte CDU i Slesvig-Holsten.

¹²⁹ Iggers, anf. arb., s. 121.